WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

FALERONIMLARDA OT SO‘Z TURKUMINING O‘RNI

Razzaqova Sumbul Shermat qizi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti, Urganch, Xorazm

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek tilidagi faleronimlar tarkibida ot so‘z turkumining tutgan o‘rni, uning nominativ, semantik va grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Mukofot nomlarining shakllanishida otlarning asosiy mazmunni ifodalovchi birlik sifatidagi vazifasi, boshqa so‘z turkumlari bilan birikishi hamda sodda va murakkab nomlar tarkibidagi ishtiroki yoritiladi. Shuningdek, otlarning faleronimlar mazmunini shakllantirish va nomning semantik markazini belgilashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: onomastika, faleronim, ot so‘z turkumi, nominatsiya, atoqli ot, semantika, grammatik xususiyat.

Tilshunoslikda so‘z turkumlarini o‘rganish til birliklarining leksik, grammatik va semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Har bir so‘z turkumi muayyan ma’no va grammatik belgilarga ega bo‘lib, nutqda o‘ziga xos vazifani bajaradi. Ana shunday so‘z turkumlaridan biri ot bo‘lib, u shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisa, joy hamda mavhum tushunchalarning nomini bildiradi. Otlar tilning nominativ imkoniyatlarini ta’minlovchi asosiy birliklardan biri hisoblanadi. Ularning bu xususiyati atoqli otlar tizimida, xususan, mukofot nomlarini ifodalovchi faleronimlarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida otning leksik-grammatik xususiyatlari, ma’no guruhlari va grammatik kategoriyalari turli tadqiqotlarda yoritilgan. Ot predmetlik ma’nosini ifodalashi, son, egalik va kelishik kategoriyalariga egaligi bilan boshqa so‘z turkumlaridan farqlanadi 1. Onomastikada esa otlar muayyan obyekt, shaxs yoki hodisaga nom berish orqali atoqli otlarning shakllanishida ishtirok etadi. 2 E.

1 *O‘zbek tili praktikumi*. II qism. – Toshkent: Jizzax davlat pedagogika universiteti. – “Ot so‘z turkumi” bo‘limi.

2 Begmatov E. A. *O‘zbek tili antroponimikasi*. – Toshkent: Fan, 2013.

Begmatovning o‘zbek antroponimikasi va E. Begmatov hamda N. Uluqovning onomastik terminologiyaga oid tadqiqotlari atoqli otlarning lisoniy xususiyatlarini o‘rganishda muhim nazariy manbalardan hisoblanadi.3

Faleronimlar onomastik birliklarning o‘ziga xos qatlamini tashkil etib, orden, medal va boshqa mukofotlarning rasmiy nomlarini qamrab oladi. Ushbu nomlar tarkibida ot so‘z turkumi alohida ahamiyatga ega. Chunki mukofot nomlarida ifodalanayotgan shaxs, kasb, xizmat, faoliyat, qadriyat va tarixiy tushunchalar, asosan, otlar orqali nomlanadi. Otlar faleronimning asosiy mazmunini shakllantirish bilan birga, uning qanday faoliyat yoki qadriyat bilan bog‘liqligini ham anglatadi. Shu jihatdan faleronimlar tarkibida otlarning qo‘llanishini o‘rganish nafaqat morfologik, balki onomastik va semantik nuqtayi nazardan ham dolzarbdir.

Faleronimlarda ot so‘z turkumining o‘rnini aniqlash, avvalo, ularning nominativ xususiyatini hisobga olishni talab etadi. Mukofot nomi muayyan shaxsga berilgan unvon yoki shaxsning ismi emas, balki e’tirof etish vositasi bo‘lgan rasmiy mukofotning atoqli nomidir. Shu sababli uning tarkibidagi otlar nomning mazmuniy asosini tashkil etadi. Masalan, “Xalqlar do‘stligi” nomida *do‘stlik* mavhum ot sifatida asosiy mazmunni ifodalasa, “Turizm fidoyisi” nomida *turizm* soha nomini, *fidoyisi* esa shu sohaga sadoqat bilan xizmat qiluvchi shaxs tushunchasini bildiradi.

Faleronimlar tarkibida otlarning yetakchi o‘ringa ega bo‘lishi, birinchi navbatda, ularning nominativ xususiyati bilan izohlanadi. Otlar borliqdagi aniq va mavhum tushunchalarni nomlash imkoniyatiga ega. Mukofot nomlarida ham ana shu imkoniyatdan foydalanilib, muayyan kasb, faoliyat turi, xizmat yoki ijtimoiy qadriyat nom orqali ifodalanadi. Masalan, “Faxriy murabbiy” nomida *murabbiy* shaxs oti bo‘lib, mukofotning kimlar faoliyati bilan bog‘liqligini anglatadi. “Faol tadbirkor” nomida *tadbirkor* kasb egasini bildiruvchi ot sifatida nomning mazmuniy markazini tashkil etadi. Bu misollarda sifatlar otning ma’nosini aniqlashtiradi, biroq nomning asosiy nominativ mazmuni ot orqali yuzaga chiqadi.

3 Begmatov E., Uluqov N. *O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati*. – Namangan, 2006.

Faleronimlarda shaxs nomlarini ifodalovchi otlar muhim o‘rin tutadi. Bunday otlar mukofotning muayyan kasb yoki faoliyat vakillariga aloqadorligini bildiradi. *Murabbiy, tadbirkor, aloqachi, bunyodkor* kabi birliklar shaxsning kasbi, ijtimoiy mavqeyi yoki faoliyat yo‘nalishini anglatadi. Ular mukofot nomi tarkibida kelganda oddiy kasb yoki shaxs nomi vazifasidan tashqari, muayyan faoliyatni e’tirof etuvchi nominativ vositaga aylanadi. Masalan, “Tadbirkorlik ustozi” nomida *ustoz* shaxs oti bo‘lib, tajriba va yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi insonni ifodalaydi. *Tadbirkorlik* esa faoliyat turini bildiruvchi ot hisoblanadi. Demak, mazkur nomda ikki otning o‘zaro munosabati orqali mukofotning mazmuni shakllangan.

Otlarning yana bir muhim semantik guruhi faoliyat va xizmat nomlaridan tashkil topadi. Faleronimlarda *xizmat, faoliyat, hissa, kurash, rivojlanish* kabi otlar muayyan ish yoki ijtimoiy jarayonni ifodalash uchun qo‘llanadi. Masalan, “Korrupsiyaga qarshi kurashishga qo‘shgan hissasi uchun” nomida *hissa* va *kurash* birliklari mazmuniy jihatdan muhim o‘rin egallaydi. Bu nomda *hissa* shaxsning muayyan jarayonga qo‘shgan ulushini, *kurash* esa faoliyat yo‘nalishini bildiradi. “Ichki ishlar organlarida benuqson xizmatlari uchun” nomida esa *xizmat* oti e’tirof etilayotgan faoliyatning mazmunini belgilaydi. Keltirilgan misollar otlarning faleronimlarda faoliyatni nomlash va mukofotning berilish sababini anglatish vazifasini bajarishini ko‘rsatadi.

Faleronimlar tarkibida mavhum otlar ham keng semantik imkoniyatga ega. Bunday otlar ko‘z bilan ko‘rish yoki qo‘l bilan ushlash mumkin bo‘lmagan tushuncha, holat va munosabatlarning nomini bildiradi. *Do‘stlik, mehr, saxovat, mustaqillik, taraqqiyot, bunyodkorlik* kabi birliklar shu guruhga mansub. Ular mukofot nomlarida ijtimoiy, ma’naviy va siyosiy mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “Xalqlar do‘stligi” nomida *do‘stlik* mavhum ot bo‘lib, xalqlar o‘rtasidagi hamkorlik va o‘zaro munosabatni anglatadi. “Mehr-saxovat” nomida esa ikkita mavhum otning teng munosabati orqali insonparvarlik va xayrixohlik mazmuni yuzaga keladi. Bu kabi

birliklarda otlar mukofot nomining nafaqat grammatik, balki g‘oyaviy-semantik asosini ham tashkil etadi.

Faleronimlarda soha va yo‘nalish nomlarini ifodalovchi otlar ham faol qo‘llanadi. *Turizm, ta’lim, diplomatiya, ekologiya, tadbirkorlik, madaniyat* kabi birliklar muayyan ijtimoiy yoki kasbiy faoliyat doirasini bildiradi. “Turizm fidoyisi” nomida *turizm* soha nomi bo‘lib, *fidoyisi* oti bilan birikib, shu yo‘nalishga sadoqat bilan xizmat qiluvchi shaxs mazmunini hosil qiladi. “Madaniy meros fidoyisi” nomida esa *meros* oti madaniy qadriyatlar majmuasini anglatadi. Ushbu misollar otlarning faleronimlarda faoliyat yo‘nalishini belgilash va nomning mazmuniy chegarasini aniqlashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Otlarning faleronimlar tarkibidagi o‘rni ularning boshqa so‘z turkumlari bilan munosabatida ham namoyon bo‘ladi. Ko‘plab mukofot nomlari bir necha so‘zdan tashkil topadi va bunda otlar sifat, son, olmosh yoki fe’l shakllari bilan birikib keladi. Masalan, “Faxriy murabbiy” nomida *faxriy* sifat, *murabbiy* esa ot hisoblanadi. “Faol tadbirkor” birikmasida ham sifat otning belgisini aniqlashtiradi. Bu holatlarda ot birikmaning asosiy komponenti bo‘lib, sifat esa uning ma’nosini to‘ldiradi. Shunday qilib, sifatlar mukofot nomiga qo‘shimcha tavsif bersa-da, nomlanayotgan tushunchaning asosiy mazmuni ot orqali ifodalanadi.

Otlarning o‘zaro birikishi natijasida ham murakkab faleronimlar shakllanadi. “Xalqlar do‘stligi” nomida *xalqlar* va *do‘stligi* otlari o‘zaro grammatik munosabatga kirishgan. Birinchi ot qaratqich-qaralmish munosabatini anglatib, ikkinchi otning mazmunini aniqlashtiradi. “Tadbirkorlik ustozi” nomida ham ikki otning birikishi orqali muayyan faoliyat yo‘nalishining tajribali vakili haqidagi tushuncha ifodalangan. Bunday tuzilishdagi nomlarda otlarning grammatik munosabati umumiy semantik mazmunning shakllanishida bevosita ishtirok etadi.

Ayrim faleronimlarda otlar ko‘makchi va fe’l shakllari bilan birgalikda keladi. Masalan, “... xizmatlari uchun”, “... hissasi uchun” shaklidagi nomlarda asosiy

mazmunni *xizmat* va *hissa* otlari ifodalaydi, *uchun* ko‘makchisi esa nom tarkibidagi munosabatni shakllantiradi. “Rivojlantirishga qo‘shgan hissasi uchun” kabi tuzilmalarda esa harakat nomi va ot birgalikda qo‘llanadi. Bu holat faleronimlarning faqat bitta so‘zdan emas, balki grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan birliklardan ham tashkil topishini ko‘rsatadi. Bunday nomlarda otlar mazmuniy markaz vazifasini bajarsa, boshqa grammatik birliklar ushbu mazmunni aniqlashtiradi yoki kengaytiradi.

Otlarning grammatik xususiyatlari faleronimlar tarkibida qo‘llanishida ham saqlanadi. Jumladan, otlar birlik va ko‘plik shaklida kelishi, egalik hamda kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin. “Xalqlar do‘stligi” nomidagi *xalqlar* so‘zi ko‘plik shaklida kelgan. “Turizm fidoyisi” nomidagi *fidoyisi* so‘zida esa uchinchi shaxs egalik qo‘shimchasi mavjud. Bu grammatik shakllar nom tarkibidagi so‘zlarning o‘zaro munosabatini ifodalash bilan birga, umumiy mazmunning aniqlashishiga ham xizmat qiladi. Demak, faleronimlarni morfologik jihatdan tahlil qilishda otlarning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki grammatik shakllarini ham hisobga olish zarur.

Faleronimlarda otlarning qo‘llanishini o‘rganishda ularning atoqli va turdosh ot sifatidagi munosabatiga ham e’tibor qaratish lozim. Mukofot nomi yaxlit holda atoqli ot vazifasini bajarsa-da, uning tarkibidagi ko‘plab komponentlar turdosh otlardan tashkil topadi. Masalan, “Xalqlar do‘stligi” nomi to‘liq holda muayyan mukofotni bildiruvchi atoqli nom hisoblanadi, biroq uning tarkibidagi *xalq* va *do‘stlik* birliklari umumiy tushunchalarni ifodalovchi turdosh otlardir. Demak, turdosh otlar muayyan nom tarkibida qo‘llanish orqali atoqli otning shakllanishida ishtirok etadi. Bu holat faleronimlarning onomastik xususiyatini belgilovchi muhim jihatlardan biridir.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, har bir faleronim tarkibida ot ishtirok etishi shart emas. Ayrim nomlarda sifat yoki boshqa so‘z turkumiga mansub birliklar ham muhim o‘rin tutishi mumkin. Biroq otlar mavjud bo‘lgan nomlarda ular ko‘pincha nomlanayotgan tushunchaning asosiy mazmunini ifodalaydi. Shu sababli otning yetakchi nominativ vazifasini barcha faleronimlarga bir xil darajada tatbiq etish emas,

balki ot ishtirok etgan nomlarning struktur-semantik xususiyatlari asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ot so‘z turkumi faleronimlarning shakllanishida muhim nominativ va semantik vosita hisoblanadi. Mukofot nomlari tarkibida otlar shaxs, kasb, faoliyat, xizmat, soha va mavhum tushunchalarni ifodalab, nomning asosiy mazmuniy markazini shakllantiradi. Ayniqsa, shaxs otlari, faoliyat nomlari, soha nomlari va mavhum otlar faleronimlarning mazmuniy xususiyatlarini belgilashda faol ishtirok etadi.

Otlarning sifat va boshqa so‘z turkumlari bilan birikishi faleronimlarning grammatik tuzilishini murakkablashtiradi, ularning o‘zaro munosabati esa nomning semantik mazmunini aniqlashtiradi. Shuningdek, turdosh otlarning mukofot nomlari tarkibida qo‘llanishi natijasida yaxlit atoqli otlar shakllanadi. Bu holat faleronimlarning leksik-grammatik va onomastik xususiyatlari o‘zaro uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, faleronimlarda ot so‘z turkumi faqat grammatik komponent sifatida emas, balki nomning nominativ asosini va semantik yo‘nalishini belgilovchi muhim til birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlarini kompleks o‘rganish o‘zbek tilidagi faleronimlarning struktur-lisoniy tabiatini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O‘zbek tili praktikumi*. II qism. – Toshkent: Jizzax davlat pedagogika universiteti. – “Ot so‘z turkumi” bo‘limi.
2. Begmatov E. A. *O‘zbek tili antroponimikasi*. – Toshkent: Fan, 2013.
3. Begmatov E., Uluqov N. *O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati*. – Namangan, 2006.
4. G‘aniyeva H. Ot so‘z turkumi va uning grammatik kategoriyalari // *Maktabgacha*

ta'lim jurnali. – 2023. – 7-son.

5. *O'zbek tilining ta'limiy korpusi*. "Ot" so'z turkumi bo'yicha ma'lumotlar. – https://www.uzschoolcorpara.uz/uz/Dictionary?q=ot